

Barcs Sándor Bajcsy-Zsilinszky Endréről

Barcs Sándor, a Magyar Távirati Iroda nyugalmazott vezérigazgatója, országgyűlési képviselő, a Hazafias Népfront elnöksége és az Elnöki Tanács tagja, 1939 és 1944 között szoros kapcsolatban állott Bajcsy-Zsilinszky Endrével. Készülő emlékirataiban fog vallani ezekről a kapcsolatokról. Az alábbiakban olyan kérdésekre adott választ a Tiszatáj olvasóinak, amelyek nem csupán a mártír politikushoz fűződő emlékeinek a felidézésére alkalmasak, hanem a válaszok számos, eddig nem ismert új vonással gazdagítják a második világháború időszakának Zsilinszky-portróját.

V. K.

Mikor és milyen körülmények között, milyen célból ismerkedett meg Bajcsy-Zsilinszky Endrével?

Későn ismerkedtem meg vele. Nagyon későn. 1939 legvégén Rubletzky Géza, író, kultúrpolitikus (az ötvenes években a személyi kultusz áldozata lett) vitt el hozzám a Hangli sörözőbe, a pesti Duna-parton. Ő mutatott be. Rubletzky nem sokkal ezelőtt tért haza Franciaországból. „Erdélyi és verekedős! De előbb számol tízig!” Ma is emlékszem erre a „beajánlásra”. És a válaszra is. „Te pedig, Géza, még csak számolni sem tudsz!” Jójú nevetés. Dús fehér haj, meleg kék szem, az áll bal oldalán újhold alakú vágás. Párbaj emléke — gondolom, de sosem kérdezem meg. Magánügyről szemérmes szólni. Tapintatból kerülök hát minden ilyesfajta érdeklődést. Csak azt tudom, hogy ez a sebhely mindig fehér marad. Még ha az arc bíborvörössé is válik. S ez gyakran esik meg, hej de sűrűn!

De hát fontos megokolnom, miért csak ilyen későn kerültem a közelébe. Tanultam. Iskolában, egyetemen. Közben újságírásból tartottam el magam. Nem futotta az időből országos politikára, legfeljebb az egyetemre. Ok volt a politikai tartózkodásra az Áchim-ügy is. Én Zsilinszky Áchim gyilkosának hittem, csakúgy, mint más. Később világosított fel Gergely Győző, a Népszava egyik szerkesztője, akinél tisztább jellemű embert keveset ismertem, hogy Áchim nem az a parasztvezér, akinek én vélem őt. 1912-ben, mint a Friss Újság munkatársa Gergely Győző riportsorozatot írt az Áchim-ügyről. Ismeri tehát a történetet a legapróbb részletekig. Elmondta. Utána beültem a Széchényi Könyvtárba és végigolvastam a cikkeket.

Néhány héttel azelőtt, hogy Rubletzky belém karolt és elvitt a Hangliba, apám egyik volt váradi tanártársánál, Szabó Dezsőnél, az írónál jártam. Francia nyelvű könyvet vittem neki, a sajátját, önnön széljegyzeteivel, csodálatos, elkótyavetyélt váradi könyvtárának egy kallódó darabját. Apám küldte. Két kiselőadást kellett az öregtől végighallgatnom, majd minden átmenet nélkül Áchimról kezdett beszélni. Érdekelt. „Orrabukott bálvány” — mondta. Neki ugyanis Áchim bálványa volt. Áchim veje azonban átadott neki egy kötetre való kéziratot az apósáról. Persze, véleménykérés céljából. A vastagra növekedett iromány ott hentergett az íróasztalán, mígnem megunva a szerző zaklatásait, egyik ifjú hívének, Bognár Józsefnek adta ki a hiteles dokumentumok felhasználásával írt művet, hogy olvassa el és számoljon be róla. Bognár annyira beszámolt, hogy arra már Szabó Dezső is elolvasta a kéziratot, s a „bálvány” megbukott.

Szóval az Áchim-ügy nálam teljesen rendeződött. De nem intéződtek el politikai fenntartásaim. Ezt meg is lehet érteni, hiszen Váradról eljöttemkor teleszív-tam tudómet ottani levegővel s minden nyúlfarknyi vakációt Váradon töltöttem, Ady lapjánál, a Nagyváradi Naplónál, természetesen. A főszerkesztő, akit akkor Mikes Imrének hívtak, s csak később lett belőle Gallicus, aztán renegát a Szabad Európánál, rám erőszakolta Szabó Ervint, s ezért csak hálás vagyok neki. Összeba-

rátkoztam Bárdos Lászlóval, aki viszont kommunista maradt. Tabéry Géza, ez a finomtollú, érzékeny lelkű író, aki a bécsi döntés után elment (de facto!) favágónak, Ady és apám barátja, fiaként szeretett, nemkülönben a szabadkőműves, orthodox zsidó, Hegedűs Nándor, aki a bukaresti parlamentben több cikluson át képviselte Váradot, mint a Magyar Párt követe. Zsolt Béla arra oktatózott, hogy mi a citoyen és a burzsoá közötti különbség. Otthonom volt a szabadkőműves asztal az Újságíró Klubban, és örök szívárványos emlékem a felejtethetetlen váradi társaság, magas kultúrájával, nemzetközileg is széles körű olvasottságával, naprakész külpolitikai értelmiségével, emberségével.

Politikailag steril voltam, azt hiszem. Lelkileg taszított, fizikailag undorított a fasizmus és a magyar ellenforradalom keserű, véres, gyermekkori emléke, mert éppen akkor Budapesten laktunk. Ez az elszánt baloldaliságom tartott vissza jó ideig Bajcsy-Zsilinszkytól, akinek az Előörsből és a Szabadságból ismertem a cikkeit és írásainak vissza-visszatérő nacionalista elemeivel sehogyan sem tudtam kibékülni. Még abszolút és általánosító németellenességét is nacionalista megnyilvánulásnak tartottam mindaddig, amíg le nem írta, hogy a náciizmust minden megnyilvánulásával, imperializmusával és embertelenségével együtt ugyanúgy elitéli, mint Thomas Mann, a német.

Hogyan ítéli meg Bajcsy-Zsilinszky szerepét az antifasiszta fronton belül? Lehet-e arról beszélni, hogy Zsilinszky volt a központi alakja a független, demokratikus Magyarorszáért küzdők táborának?

Azt hiszem, vitatni sem lehet, hogy „központi alakja” volt az ellenállásnak. S „vezére” csak azért nem, mert sajnos hiányzott a szervezett és központilag irányított ellenállási mozgalom, amelyet szükség szerint fegyveres akciókra is be lehetett volna vetni. De hogy tulajdonképpen mindenki a baloldali front vezérének tekintette, az éppen 1944 őszén nyilvánult meg, amikor a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökévé választották meg.

Ami a szerepét illeti, arra nem tudok más találó kifejezést használni, mint azt, hogy egymaga egy egész intézmény volt. De hadd adjak hitelt a szavaimnak.

Eddig főleg azt soroltam fel, ami távol tartott tőle. Ami pedig leginkább vonzott, az a megalkuvás nélküli tennivágyása, mondjuk ki, forradalmi lendülete volt. Ez kapott meg néhány nappal Hangli-beli találkozásunk után, amikor meghívott Szent János téri (a mai Krisztina téri) lakásába. Rubletzky közvetített, mondván, hogy Bandi bácsi informálódni akar az erdélyi helyzetről. A találkozóra alaposan felkészültem. Kifaggattam a belpolitikával foglalkozó kollégáimat. Gál György, aki egy könyvnyomtatás számára, vidéki lapokból ollózta ki az anyagot, különösen érdekes információkkal gazdagított. Alaposan memorizáltam az erdélyi politikai és szellemi élet akkori állapotát, és hosszas töprengés után úgy döntöttem, hogyha személyes kapcsolatot keres Zsilinszky, akkor Krenner Miklóst, a kolozsvári Ellenzék című lap főszerkesztőjét, Spectator néven publikáló verzecikkíróját, Kacsó Sándort, a Brassói Lapok főszerkesztőjét és Balogh Edgár író-t fogom figyelmébe ajánlani. Meglepetésemre azonban azt közölte velem, hogy jugoszláviai út előtt áll. Értesüléseimet azonban nem csak figyelemmel, hanem úgy hallgatta végig, hogy jegyzeteket is készített, amit később sosem tapasztaltam nála. Gál György vidéki hírei kivétel nélkül a parasztság gondoljaival, bajaival, nyomorúságával foglalkoztak. Arcizma többször megrándult, volt úgy, hogy indulatosan elfordította a fejét. „A Krisztusát! És ez a parasztnyúzó banda nevezi politikáját nemzetinek?!”

Úgy éreztem, illő, ha politikailag közelebbről is bemutatkozom. Nyíltan, kertezés nélkül beszéltem. Ő ezt szerette. Én is. Ami a náci veszélyt illeti, teljesen osztom a nézeteit. Ez minden gondolatunk középpontja, a lét vagy nemlét kérdése. De ennek a halálós veszedelemnek az elhárítására fel kell készülnünk. Létre kell hoznunk egy náciellenes frontot a konzervatívoktól egészen a kommunistákig. Én nem vagyok tagja a kommunista pártnak, de vannak kommunista barátaim, akikkel szoros kapcsolatot tartok, és akikért tűzbe mennék. Ha tettekről van szó, a náciellenes harcban ők a legönfeláldozóbb és legmegbízhatóbb harcosai. Márpedig

itt tettekre lesz szükség. Nézzen körül! Kik hajlandók a bőruket a vásárra vinni? Peyerék? Rassay? A Kisgazdapárt?

Hozzátettem, hogy mindezt nem véletlenül mondom. Írásai fellelkesítenek, de olykor találkozom bennük olyan elemekkel, amelyek a konzervativizmus sztereotípiái. Ha egy széles körű népfront tervével egyetértünk, akkor azon belül a szövetségeseinknek csak azt kellene nézniük, ami összeköti őket, és kerülni kell, ami néme-lyiküket sértheti. Sűrűn bólintott. Ez szerinte is az egyetlen út.

Pontosan fél 11 óra volt, amikor először léptem át a negyedik emeleti lakás küszöbét, s valamivel két óra előtt távoztam. Bocsánatot kellett kérnem Mickótól, az élettárustól. De Bandi bácsi melegen szorította meg a kezem. Kék szeme mosolygott, s szinte simogatott. „Köszönöm, hogy meglátogattál! Örülök, hogy megismerkedtünk!”

Így kezdődött!

Milyen jelentősebb politikai kiállásának volt közelebről tanúja, és egyik-másik akciójában játszott-e Ön személyesen is szerepet?

Vegyük először is szorosán vett képviselői munkáját. Beszédeit, memorandumait. Valahol olvastam, hogy ezeknek a memorandumoknak a megírása naivitásra vall. hiszen tudnia kellett volna, hogy nem érhet el velük semmit. Szerintem éppen az ilyen okoskodás naiv. Mert Zsilinszky csak a kötelességet teljesítette. Nyilvánvaló ugyanis, hogy mint országgyűlési képviselőnek törvényes kötelezettségei voltak választóival szemben. Hogyan gyakorolhatta volna ezt a terhes kötelességet, mint országközi felszólalásokkal? Igen ám, de parlamenti munkáját egyre inkább megbénította a kormányzat! 1941 nyarán például Bárdossy miniszterelnök egyszerűen bejelentette az Országházban a hadiállapotot a Szovjetunióval. Vitát akkor nem is indítottak fölötte! Üljön-e öble tett kézzel egy olyan képviselő, aki a hadüzenetben öngyilkos lépést lát? Fel nem szólalhat, mi más lehetősége adódik a memorandum küldésén túl? Egyébként abban az időben ezt az egyetlen legális lépést kivétel nélkül mindenki helyeselte, aki aktívan vett részt a nácizmus elleni mozgalomban.

Rövidesen tapasztalnom kellett azt is, hogy Zsilinszky magányos farkas. Nem támaszkodhatott pártjára, a Kisgazdapártra. Ennek objektív okai voltak. Egyrészt a rendkívül lazán, szinte nem is vezetett Kisgazdapárt nem lehetett alkalmas akciók megtárgyalására és lefolytatására, másrészt magam is osztottam Zsilinszky véleményét abban, hogy a vezetők, no meg a képviselők is „behúzódtak az eresz alá és várták a zivatar végét”. Zsilinszky dinamizmusa ezt nem bírta el. Ha azonban magányos farkas volt is, azért minden lépését megkonzultálta barátaival, sokszor igen hevesen, sőt, felhevülten vitatkozott velük. Ezek a konzultációk leginkább pén-teken estéknként zajlottak le a Pannónia Száll vendéglőjének különtermében. Zsilinszky általában csak a témát „dobta be”, elemezte a helyzetet, s aztán mindvégig figyelmesen hallgatott minket. Így volt ez vasárnap délelőttönként a Modern Kávéház márványasztalai fölött is és már a szorosabban vett baráti kör jelenlétében, a lakásán. A „napkeleti bölcsek” közül Pethő Sándor sajnos már nem élt, de ott volt Tombor Jenő és dr. Ajtay József bíró, igen gyakran — főleg, ha katonai témát is elemeztünk —, Kiss János, akinek Kőszegről kellett felutaznia, és Julier Ferenc, a fiatalok közül Rubletzky Géza, Talpassy Tibor, Ortutay Gyula, Molnár Sándor, Kertész Dániel, olykor Kovács Imre, Kállai Gyula és jómagam.

Az első éles vita a háromhatalmi (Németország, Olaszország, Japán) egyezményhez történő magyar csatlakozás körülményei körül folyt. Teleki Pál miniszterelnök elhamarkodva, még a megkötés napján csatlakozott az egyezményhez, de az Országgyűlés csak hónapok múlva tűzte a témát napirendre. Zsilinszky nagy beszédre készült. Rubletzky és én azt a feladatot kaptuk tőle, hogy minden elérhető nemzetközi visszhangot gyűjtsünk össze. Tombor Jenő a háború kilátásait elemezte számára. Ha rám bízták volna a beszéd végleges formába való öntését, alighanem változtattam volna rajta, de így is el kellett ismernem, történelmi jelentőségű munka volt. S amikor már elkészült, Teleki Pál felkérte Zsilinszkyt, hogy álljon el a felszólalástól. Rubletzky magán kívül kibált: „Teleki nem a mi emberünk, Tele-

kit súlyos bűn terheli! Itt különben sem lehet személyi alapon tárgyalni, itt a népről, itt a nép sorsáról van szó! Fel kell szólalni!" Az idősebbek ingadoztak. Én Rubletzky mellé álltam. De Zsilinszky le volt kötelezve Telekinek, mert kizárólag az ő jóvoltából jelenhetett meg „Helyünk és sorsunk Európában” című könyve, amit később ugyan Teleki német nyomásra elkoboztatott, de ez csak formális eljárás volt, mert addigra a könyv jó része elfogyott. Végül is Tombor Jenő kompromisszumát fogadta el Zsilinszky. Hangozzék el a beszéd a külügyi bizottságban. Ha a cenzúra nem törölné, feltétlenül helyes lenne a Házban is elmondani, de tudjuk, egy sor sem kerülhetne ki belőle a nyilvánosság elé. Ezért elegendő az, ha a Házban majd csak ellene fog szavazni.

Az idő Rubletzkyt és engem igazolt. Teleki egyre több engedelményre kényszerült s végül már nem volt ereje, hogy ellenálljon Horthy, a vezérkar és részben saját kormánya nyomásának, s a magyar—jugoszláv barátsági szerződést, amelyet a Ház egyhangúan hagyott jóvá, meg kellett szegnie. Erről már Zsilinszky az új miniszterelnöknek, Bárdossynak készített beadványt, hogy nem sokkal utána, újabb memorandumot írjon neki. Amikor Bárdossy napirend előtt bejelenti a hadiállapotot a Szovjetunióval (1941. június 27-ét írunk). „A Harmadik Birodalom háborúvesztését biztosra veszem” — állapítja meg Zsilinszky, Bárdossyhoz írt 1941. augusztus 5-i, újabb memorandumában. Még meggyőzőbben fejti ki ezt a gondolatot a nácik Sztálingrádnál és Kurszknál elszenvedett veresége, valamint Afrikából történt kiűzésük után, immár Kállay Miklós miniszterelnöknek.

Nem sorolhatok fel minden memorandumot, amelyet a mindenkori miniszterelnöknek vagy Horthynak küldött meg. Csak a kérdésre válaszolva Zsilinszky egyik fő tevékenységét jellemzem, amelyben több-kevesebb áttétellel magam is részt vettem. Az idő előrehaladtával egyre gyakrabban történt meg, hogy lakásán hallgattam és észrevételeztem memorizálását, amelyben már benne volt egy készülő emlékirat terve.

Hogy mégis többet időzöm egy bizonyos emlékiratánál, annak különös jelentősége van. Mindig bántott az a tudat, hogy Zsilinszky tulajdonképpen önmaga nevében lép fel. Egyre jobban ítéltém el a Kisgazdapárt képviselőit, akik a háború sorsának fordultáig a „Blitzkrieg” révületében, leforrázva a filmhíradók diadalittas képsoraitól, behúzták nyakukat, és nemcsak elhatárolták magukat Zsilinszkytól, de akadtak köztük, akik egyenesen a párt létét veszélyeztető embernek tartották. Ne kerteljünk! Bajcsy-Zsilinszky fekete bárány volt a Kisgazdapártban. Készen kellett tapasztalnom, hogy parlamenti felszólalásainál minden oldalon megtelek a padsorok, csak a kisgazdapártiaké maradtak üresen. Volt olyan érzésem, hogy a párt elnöke és főtitkára is kényszeredetten hallgatta a vezérszónok Zsilinszkyt a külügyi, vagy a honvédelmi vitában, nem is szólva a bácskai pogrom ügyében elmondott interpellációjáról. A képviselők közül Csorba János állt ki szívvel-lélekkel mellette. Csoda-e, hogy ilyen körülmények között baráti körben felmerülhetett az az elképzelés, nem lenne-e helyesebb, ha Zsilinszky átlépne a Szociáldemokrata Pártba? Ennek a gondolatnak dr. Borbély Mihály, a Franklin Társulat lektora, a Pannónia-vacsorák és a baráti megbeszélések egyik részvevője volt a fő szószólója. És Zsilinszky latolgatta ezt a lehetőséget! Kikérte többünk véleményét is. Hozzátette, nem biztos, hogy kedvezően fogadnák, hiszen az köztudott, hogy ő nem marxista. Én elleneztem ezt a lépést, mert kifelé az egységbontást példázná és megbénítaná a Kisgazdapártot éppen akkor, amikor valamilyen közös front létrehozása a cél. Néhány nap múlva aztán a Pannónia-vacsorán elhárította a gondolatot.

Én már régen más tervet forgattam a fejemben. Kállai Gyulával alaposan megbeszéltem a dolgot, igazat adott nekem. Később Szakasits Árpáddal is konzultáltam. Ő is helyeselt. Zsilinszkynek bázis kell! A Kisgazdapárt nem az! De közeli híveinek száma elég nagy ahhoz, hogy legális keretek között megnövekedve, hátvédül szolgáljon. A baráti körnek tehát be kell lépnie a Kisgazdapártba! Ortutay Gyulával hamar szót értettem. Szükség volt egy öreg kisgazdapárti „bütordarabra”, s ezt Kis József könyvmatos szerkesztő személyében találtam meg (a már említett

Gál György főnöke volt). Négyesben ebédeltünk Tildy Zoltánnal az Országházban, és Kis József vitte a szót. A párt nem lehet meg eleven budapesti központ nélkül. Ha a háború után a párt szerepet akar játszani a nagypolitikában, indulnia kell a fővárosban is. Önként adódik egy polgári tagozat létesítésének a gondolata. Ezt most csak fehér asztal melletti beszélgetés formájában vetjük fel, de szeretnénk, ha ő, mint pártelnök foglalkozna ezzel az ötlettel, s ha ésszerűnek tartja, tovább is vinné a párton belül.

Hosszúra nyúlna a polgári tagozat vajúadásáról szólni, tény az, hogy amikor a párt elfogadta a „Kisgazda-” és a „Földmunkás” jelző mellé a „Polgári-”t is, be kellett látnom, hogy tervünk csak részben sikerült. Említve ugyanis — a kezdeményező jogán! — Tildynek, hogy okos dolog lenne, ha az új tagozat élére Baycsy-Zsilinszkyt jelölnék ki, a pártelnök ingerülten válaszolt: „Ahhoz olyan pártvezetők is kellenének, akik ezt a javaslatot elfogadnák. Említs, akár csak egy ilyet is közülük!” Így lett a budapesti polgári tagozat elnöke Varga Béla balatonboglári plébános. A párhelyiségben sem talált számunkra szobát Szentiványi Lajos pártigazgató. A Nagymező utcában béreltünk ki egy lakást. De erőt jelentettünk! A Kisgazdapárt egyetlen aktív magja voltunk! Ahogy gyengült a németek pozíciója a frontokon, olyan mértékben tudtuk befolyásunkat érvényesíteni a pártelnök Tildynél és Nagy Ferencnél, a főtítkárnál.

1943 nyarán — bár továbbra is Zsilinszky fogalmazásában és az ő kezdeményezésére —, immár a Kisgazdapárt nevében készül el az a memorandum, amelyet Tildy és Zsilinszky együttesen ad át Kállay miniszterelnöknek. Rubletzky Géza feladata, hogy az emlékirat külföldre is eljusson, s hogy ott barátaink lefordítsák és eljuttassák a sajtóhoz. Cikket közöl a dokumentumról az angol, a svájci, a svéd, a török és a szovjet sajtó (Pravda!) is. Mi jó néhányan pedig vállaljuk az emlékirat lemásolását és itthoni terjesztését.

Persze mai szemmel könnyen felfedezhetünk ebben a memorandumban olyan gondolatokat, amelyeket sokan már akkor sem osztottunk. De abban a korszakban a nagy belső terror és a súlyos külső fenyegetés idején „népfrontosan” nehéz lett volna másként fogalmazni. Ne felejtsük el, hogy egy polgári párt emelt szót, de lényegileg egy széles körű, antifasiszta blokk keretében.

Munkálkodásához sorolom személyes, szóbeli politikai fellépéseit a kormányzó-nál, a miniszterelnöknél, a vezérkari főnöknél. Ezekről a látogatásairól előre értesültünk. Tapasztalhattam, milyen lelkiismeretességgel, fegyelmezetten készült fel, milyen gonddal csoportosította témáit, s milyen megfontolt okoskodással jelölte ki magának mondandójában a sorrendet.

Mint sok-sok kérelem és panasz közvetítője, állítom, hogy senki sem tett annyit az üldözöttekért, a lebukott kommunistákért, a munkaszolgálatosok sorsának javításáért, mint ő. Egyik ilyen igen markáns és ránézve annyira jellemző példaként hadd álljon itt Hont Ferenc esete, amelyet már 1945-ben megírtam. Hontot a Bácskába hívták be munkaszolgálatra. Egy hét múlva jelentkezett a lakásomon. Megszökött. Elmondta, hogy bezavarják őket a zajló Dunába (januárban!) tutajokat bontani s utána sorakozó van a metsző, hideg szélben a magas parton. Zörög rajtuk a megfagyott ruha s nagy a halálozás. Lelkére kötöttem Hontnak, hogy ne mozduljon ki a lakásomból, és hanyatt-homlok rohantam Zsilinszkyhez. Szokás szerint, mint mindig, ha a gyengébbekkel, a kiszolgáltatottakkal kegyetlenkedtek, nem bírta ülve végighallgatni a mondókámat, felugrott és gyors léptekkel járkált a lakásban. Amikor befejeztem, elémlépett. „Hogy hívják azt a gazember parancsnokot?” — kiabálta és már vörös volt a feje. — „Vitéz Tövisváry” — feleltem s fel voltam készülve a következő kérdésre (jött is!): „És hogy hívták azelőtt?” „Turner”. Káromkodott. Aztán felhívta Horthy kabinetirodáját és azonnali kihallgatást kért. Majd lecsapta a kagylót, megkérdezte, hol tartózkodik Hont? Válaszomra megnyugodva bólintott és elviharzott. „Várj meg!” — csak ennyit kiáltott az előszobából. S a munkatábor feloszlatták, a muszosokat hazaengedték és Tövisváry ellen eljárás indult. Se szeri, se száma a zsidóüldözési ügyeknek, amelyekben eljárt.

Külön fejezetet érdemel a bácskai pogrom ügye. Zsilinszkynek ebben a harcá-

ban — egy fontos láncszem kivételével — elejétől a végéig részt vettem. Zsilinszky erős délszláv szimpátiája közismert volt, valószínű ez adta az indító okot, hogy a bácskai szerb vezetők kapcsolatot kerestek vele és rendszeresen tájékoztatták őt az ottani állapotokról. Popovics Milán képviselő, Csirics Irinej pravoszláv püspök és az ott élő magyarok közül Deák Leó zombori főispán. Tudtam, hogy jelzéseket kap bizonyos baljós előkészületekről. 1942. január 15-én hazautaztam Váradra, és 22-én este jöttem vissza. Felhívtam a szerkesztőséget. Semmi újság. Feltárcsáztam az MTI-beli kapcsolatomat: semmi különös. Nyugodt lélekkel mentem el vacsorázni a Kulacsba, a „Közvélemény Asztalához” — ahogy Losonczy Géza térfásan elnevezte társaságunkat. A fél Népszava, minden baloldali színész, sok keményen harcoló, bátor újságíró, közéleti emberek, írók, költők, néprajzosok, tudósok jártak ide. Záróra után mindig más és más lakásba szaladtunk fel, ezúttal József Jolánékhoz. Hajnalban vetődtem haza. Délelőtt a szerkesztőségi altiszt vert fel: „Tessék sürgősen bejönni Ágai úrhoz!” Mi az ördög történéhetett? Ágai, az Újság tulajdonosa, feldúltan fogadott (nagyon jól értesült ember volt). „Kérem, rohanjon Zsilinszkyhez! Újvidéken szörnyű pogrom van. Azonnal értesíteni kell őt!”

Taxiba ültem és a Szent János téren kettesével vettem a lépcsőket. Zsilinszky maga nyitott ajtót. Falfehér volt az arca, vállai meggörnyedtek, sosem láttam ennyire összetörve. Gyorsan elmondtam jövelelem témáját. Legyintett. Késő!

Ekkor tudtam meg, hogy két nappal azelőtt Talpassy Tiborral levelet küldött Bárdossy miniszterelnök lakására. Tibor személyesen adta át a levelet. Bárdossy elolvasta, szívélyes volt, megígérte, hogy intézkedik és üdvözetet küldte „Bandinak”. Még vissza sem ért Talpassy, máris csengett Zsilinszkyknél a telefon. Bárdossy jelentkezett. Tudomásul vette a levél tartalmát — vagyis azt, hogy Bácskában pogromot készítenek elő — és telefonon intézkedett. Nem lesz semmiféle atrocitás. (Mint később kiderült, Bárdossy valóban „intézkedett”, felhívta Fernbach újvidéki főispánt — Deák Leó telefonvonalát elvágták! — de Fernbach, mint Zsilinszky egyébként levelében Bárdossynak megírta, a németek zsoldjában állt.)

Olyasmi csúszott ki a számon, amit Zsilinszky lelkiállapota miatt ma is sajnállok. „De hiszen ismered Bárdossyt! Miért nem Horthyt alarmíroztad?” Még jobban magába roskadt. „Tévedtem. Igaz. De azt írtam Bárdossynak, hogy most bűneiből valamit jóvá tehet. Expiálhat!” Vigasztalan volt.

Azt hiszem, az akkori Országház minden egyes képviselője együttvéve sem végzett annyi munkát, mint amennyit Zsilinszky egyedül, amikor a pogrommal foglalkozott. Foglalkozott? Vergődött! Földhöz vágták újra meg újra. És mégis felkelt és reménytelen helyzetben is folytatta a harcot. Haza szoktam kísérni a Pannónia-vacsorák után. „Te Sándor” — mondta egyik este, kézfogás után, nagyot mosolyogva — „olyanok vagyunk mi ebben az újvidéki ügyben, mint a Csodálatos mandarin! Nem lehet minket megölni!” Rajongott Bartókéért. És a hasonlat telitalát volt.

Ha már megtörtént a gyalázat, bűnhődjenek a gyilkosok! A nemzet becsületéről van szó! A tiszt urak ráadásul még fosztogattak is, 4500 embert öltek meg. Horthy István kormányzóhelyettest tájékoztatta, majd a kormányzótól kért sürgős vizsgálatot. Semmi sem történt! Illetve annyi mégis, hogy 1942 júliusában Popovics Milán interpellált a Házban és Kállay azonnal válaszolt rá. Mellébeszél! Olyan állításokat tett nevétségessé, amelyeket senki nem hangoztatott. Csak a szerb halottak számát adta meg (az is 3 ezer fölött volt!) és bejelentette, hogy „bizonyos jogsérelmek és túlkapások” miatt törvényes intézkedéseket tett folyamatba.

Ezt megelőzően kétszer is lent jártunk Gál Görgggyel Újvidéken. Egy sereg adattal tértünk vissza. Zsilinszky szinte már helyzavarral küzd, hová tegye a sok dokumentumot? Várjuk a törvényes eljárás lefolytatását, Zsilinszky sürget, figyelmeztet, hogy a „főbűnösök meg fognak szökni”. Semmi. Erre interpellációt jegyez be a Házban. Kállay kétszer is megkísérli lebeszélni róla. Hiába.

1942. december 2. Ilyen drámai napot sem sokat ért meg fennállása óta a magyar Országház! Zsilinszky interpellál. Az interpellációra — nyugodtan mondhatom

többes számban — felkészülünk. Nem csak ami a leírt beszédet illeti. Mert a szöveget sokszorosítjuk, s ott a helyszínen kezébe nyomom minden szimpatizáns kollégának. A borítékokon lapcímek: Népszava, Magyar Nemzet, Újság, Pesti Hírlap, Friss Újság, Pester Lloyd, A mai Nap, 8 órai Újság, Független Magyarország, A Reggel. Hogy a cenzúra mit fog az interpellációból engedélyezni, az előre sejthető. Talán még a címét sem! A sajtópáholy első sorában Kállai Gyula, Mihályfi Ernő, Kóródy Béla (a Friss Újság munkatársa, mártírhalált halt), Parragi György és én, de a hátunk mögött is csupa jó barát. A padosrok zsúfolva, kivéve persze a Kisgazdapártot. Zsilinszky már az első mondatot sem tudja befejezni. A szélsőjobb üvölt. Megszóal az elnöki viharcsengő. Megint egy be nem fejezett mondat. „Az elnök úr védelmét kérem!” — s Zsilinszky kérése meglehetősen anakronisztikus. Ekkorra már körülveszik az imrédysta és nyilas képviselők, öklükkel hadonásznak az orra előtt. Én szétrobbanok az izgalomtól, mert tudom, hogy zsebemben csőre töltött revolver van, s ha rárontanak — ezt ígérte nekem — löni fog! Zúg a viharcsengő, szinte megsüketülünk tőle. Zsilinszky falfehéren, sajátos, büszke fejtartással áll az őrjöngő, öklüket rázó, sértegető, artikulatlanul ordító „honatyák” gyűrűjében. Belefojtották a szót. Tízlépésnyire lehetünk tőle, talán annyira sem. És mi sem halljuk, mit mond. De nem is nekünk kell hallanunk, hanem Majerszky Sándornak, a gyorsírónak, aki az utókor számára örökíti meg az oly fontos beszédet.

Lejár a beszéddidő. Talán tíz-tizenkét mondatra futotta!

Amikor kijön, gyűrűbe vesszük. Teljesen felzaklatott állapotban van. Egy darabig senki sem szól. S akkor, Úristen! Belevájom a körmömet a tenyerembe, hogy a nagy feszültség után fel ne kacagjak. Mert mi az első mondata? Hozzám fordul: „Sándor, arra kérlek, ird ki a jegyzőkönyvből azoknak a nevét, akik súlyosan sértegettek!” Ez párbajra gondol! És így is lett...

Bajcsy-Zsilinszky Endre parlamenten kívüli beszédeiről is szeretnék néhány szót mondani. 1943 szeptemberében a lokálpatrióta örömeivel segítettem Nagyváradon a Kisgazdapárt gyűlésének a megszervezésében. Ha ugyan itt — Váradon! — erre a „segítségre” egyáltalán szükség lett volna! De ide kellett szervezni Bihar megye politizáló, antifasiszta érzelmű parasztságát is. Zsilinszky hozzájuk szólt először, beszéde végén pedig követelte, lépünk ki abból a háborúból, amelybe Bárdossy törvénytelenül kényszerítette bele a magyar népet. (Ez volt a kommunisták jelmondata is!) A lelkesedés leírhatatlan volt. Ezután Kolozsváron, majd Miskolcon beszélt a magyar külpolitika időszerű kérdéseiről, és előadását e szavakkal fejezte be: „Életünket és vérünket a szabad, független, demokratikus Magyarorszáért!” Ez is a kommunisták jelmondata volt. Ezt kiabálva állt Schönherz Zoltán is a bitófa alá.

Nem sokkal ezután Zsilinszky találkozót kért Kállaytól. Ott voltam a lakásán, amikor megbeszélte a randevút. És utána a várbeli siklónál várakoztam rá. Láttam rajta, hogy nagyon felkavarta a beszélgetés. „Dühös volt beszédeid miatt?” — kérdeztem. Legyintett. „Fütyülök a dühére! Persze, hogy haragudott! De számít ez ahhoz képest, hogy ez az ember teljesen alkalmatlan a vezetésre. Ez a saját vágyálmainak a rabja. Azt képzelem, hogy a Szovjetuniót egyszerűen ki lehet hagyni minden számításból. Amiatt pörölt velem a legjobban, hogy én barátságos hangon szóltam a Szovjetunióról. Mintha ugyan nem mi támadtuk volna meg az oroszokat, ezzel viszonzozva több, baráti gesztusukat...

Ez a látogatás a miniszterelnöknél nem azért idegesítette Zsilinszkyt, mert Kállay élesen támadta őt, hanem mert rádöbbsent arra, hogy bizonyos illúziókat kergetett Kállay személyét illetően.

1943 karácsonyát otthon töltöm. Amikor visszatérek Pestre, Zsilinszky megmutatja Hortyhoz írott levelét az újvidéki ügyben. Kemény. Azzal fejezi be, amit már többször hangoztatott: ha késedelmeskedik az ítélet, a vádlottak meg fognak szokni. És igaza lesz. Albrecht királyi herceg menekíti ki őket autóján Bécsbe. Zsilinszky most Kállaynak ír levelet. Felelőssé teszi a szökésért.

Mickó, az élettárs gondosan elrak minden iratot. Egyszer bizonyítékul szolgálhatnak valamilyen ítélszék előtt.

Őn, mint újságíró, aki a háború alatt az Ujság című napilap vezető politikai munkatársa volt, hogyan vélekedik Zsilinszky publicisztikai munkásságáról?

Kevesen tudják, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre volt a Horthy-korszak egyik legjelentősebb publicistája, aki lapjain (Szózat, Előrs, Szabadság, Független Magyarország, Szabad Szó) kívül számos újságban megjelentette írásait. Az Ujság is ezek közé tartozott. Nagy visszhangot váltott ki egy egészoldalas interjú, amit az Ujság hasábjain folytattam le vele. (Férfi a fórumon. Bajcsy-Zsilinszky Endre nyilatkozata a magyar sorskérdésekről. 1943. január 24.)

Rengeteg levél futott be a szerkesztőségbe. Cikket kértünk tőle. Meg is írja: „Három nemzet: finnek, törökök, magyarok” címmel. A cenzúra törli. Mint minden más hasonló helyzetben saját cikkeimmal, most is hónom alá csapom a kefelevonatot és rohanok Haeffler Istvánhoz a miniszterelnökségre. Ő gyakran viselkedik a cenzúrával emberiben velünk, baloldali publicistákkal. Szakasits, Mihályfi, Páragi, Desseffy, állandó „kliense”. Ezúttal azonban semmit sem tehet. „A miniszterelnök úr nagyon haragszik Zsilinszkyre!”

A napilapokban megjelenő írásai közül a legfontosabbnak tartom a Népszavában 1941 karácsonyán napvilágot látott „Kossuth és a magyar külpolitika” című cikkét. Ennek a karácsonyi számnak a születését végig figyelemmel kísérhettem. Jeleztem is a Népszava tervét Bajcsy-Zsilinszkynek s így nem érte őt váratlanul Kállai Gyula felkérése. Szívesen vállalta. Ez a Népszava-szám a magyar ellenállás, a népfrontos politika egyik legkiemelkedőbb történelmi megnyilatkozása volt. A Magyar Nemzetben és a Szabad Szóban olvashattuk még Zsilinszky cikkeit. De valójában 1942 és 1944 között a cenzúra elnémította őt, mint publicistát.

A háború alatt nagy fejlődésen ment keresztül Zsilinszky publicisztikája. Ennek sok oka volt. Talán mindenekelőtt környezetének gyors változása, az a tény, hogy a minden tiszteletet megérdemlő „napkeleti bölcsek” mellett felbukkant a radikális fiatalokból összeállt gárda (Rubletzky, Ortutay, Borbély Mihály, jómagam és sokan mások), barátságot kötött a kommunista Kállai Gyulával, s talán elsőnek kellett volna említenem a náci veszély drámai közeledését, a Szovjetunió szerepének mindjobban erősödő fontosságát. Nem vetközte le teljesen a nacionalista vonásokat. Mennyit vitatkoztam vele például arról a rögeszméről, hogy „csak a magyarságnak van államalkotó képessége a Duna-medencében”, amely egyébként igen jó koncepcióját, a dunai népek konföderációját gyengítette.

Mi a véleménye Önnek Zsilinszky társadalompolitikai nézeteiről?

Ez nagyon bonyolult kérdés. Marxista szemüvegen át nézve Zsilinszky polgári politikus, sok olyan dszentroid, konzervatív beütéssel, amely engem gyakran hozott zavarba. Itt van például a párbaj. Véletlenül ugyanabban a cellában ült párbajvétel miatt, amelybe később a németek dobták be. És mindenképpen utálta osztályát. Még az arisztokráciát is többre tartotta. Szerinte — és ez így volt — a mágnások a német kérdésben tisztességesebben viselkedtek, mint „az elsvábosodott, Hitler-imádat révületébe esett középosztály”. Ő volt az, aki 1943 őszén felemelte szavát a Kisgazdapártnak a Demokratikus Polgári Szövetséghez történő csatlakozása ellen, és 1944 februárjában a pártértekezleten indítványt tett a Szociáldemokrata Párttal, illetve a munkásosztállyal kötött egyezmény megszilárdítása érdekében. Ezt el is fogadták. Azt hiszem, oka volt ennek a szemléletnek permanens szegénysége is. Magamról tudom, hogy az üres gyomor megtanít más szemmel nézni a világot. „El sem tudod képzelni, milyen gyakran ebédeltem zsíros kenyeret kovászos uborkával” — mondogatta nekem.

Sokan megkérdezik tőlem, mi lett volna a sorsa, ha megéri a felszabadulást? Válaszom egyértelmű: tragikus! De nem a társadalmi reformok miatt. Neki aztán igazán nem fájt volna az ipari nagytőke államosítása. Hadd mondjak el erről egy történetet. Jelentkezett egyszer Horthynál kihallgatásra, aki üzent, hogy Gödöllőn fogadja. „Hogy mész ki Gödöllőre, Bandi?” — kérdezték tőle a „napkeleti bölcsek”. Csodálkozott. „Hogy? Hát Hévvél! Nekem nincs pénzem taxira!” A „napkeletiek” megállapították, hogy oda nem lehet taxival sem menni, oda magánautó kell. Fel-

fortyant. „Márpedig én nem ülök be azoknak az autójába, akik átengednének nekem egyet egy délutánra!”

Ismertem abszolút radikális véleményét a földreformról. Egyszer a Parlament folyosóján, a pamlagon ülve, Kéthly Anna évődött velem. Kéthly okos asszony volt, sokat olvasott, sokat tudott. „Maga, Zsilinszky, tulajdonképpen hová skatulyázható? Én népiesnek mondanám.” Zsilinszky mosolygott. „Ha most ezzel azt mondja, hogy számomra a társadalomban csak a parasztság létezik, akkor alaposan téved. A munkásságot ugyanúgy tiszteltem és szerettem. De a munkásság, már úgy ahogy, meg tudja védeni magát. Állnak mögötte. Áll a munkásmozgalmi tradíció, a szakszervezeti mozgalom, a szervezkedő készség és nem utolsósorban a maga pártja, a Szociáldemokrata Párt. De a parasztság reménytelenül ki van szolgáltatva, szörnyű terror alatt él és nincs senki, aki felkarolná szánalmas sorsát. Nem tud szervezkedni és nincs hatékony, segítőkép pártja, nem ismeri a szakszervezeti mozgalmat. Ezért tűnik úgy, hogy én csak a parasztságért állok ki, helyesebben: ezért szólok én a parasztság érdekében.” Kéthly Anna bólogatott. „Jó, és mi az elképzelése a földreformról? Várjon, én most nem a parasztság oldaláról teszem fel a kérdést, mert azt elképzelem, hogy maga ebben szélsőséges, hanem a földbirtokosok vonatkozásában. Mennyi földet hagyna meg nekik?” Zsilinszky rázta a fejét. „Nem tudom!” Kéthly erősködött. „Hogy-hogy nem tudja? Ezt nyilván tudnia kell!” — „Nem kell tudnom! Mert a földbirtokosok azt kapják majd, ami marad. Először a parasztság földigényét kell kielégíteni!” (Egy 1930-ban, még a nemzeti radikalizmusról szóló pártprogramjában 500 katasztrális holdat jelölt meg birtokhatárnak!)

Zsilinszky közismerten sokat fáradozott a politikai és faji okokból üldözöttek védelme érdekében. A Schönherz-ügyben tanúsított kiállásán kívül, számos esetben interveniált a letartóztatott kommunisták és általában a baloldaliak érdekében, kiemelkedő szerepet vállalt a lengyel menekültek megfelelő bánásmódjának biztosításaért, a bácskai ügyben, a szerbek és a zsidók védelméért stb. Csonkán megmaradt hagyatékában is mintegy 157 bebörtönzött vagy egyéb módon üldözött személy ügyeire bukkanhatunk. Zsilinszkynek erről a tevékenységéről milyen emlékei vannak?

Ezekről, fő tevékenységeiről szólva, már eléggé részletesen beszéltem. Csak annyit tehetek hozzá, hogy Zsilinszkynek valóságos „mentőhálózata” verbuválódott össze. Minden ügyben volt kihez fordulnia. Olyanokhoz, akiknek a segítségére számíthatott. Az említett 157 ügynél, még egy esztendő alatt is többel volt dolga.

Nem lehet elfogódottság nélkül szólni arról, amit a lebukott kommunistákért tett. A minden addigi brutalitást felülmúló kínvallatások részletei szinte betegé tették. Amikor pedig elmondtam, hogy a kommunista nők vagináját elektromos árammal égetik és testükön égő cigaretta csonkot nyomnak el, felháborodása nem ismert határt. Minden ügyben eljárta. Sok lebukott kiszabadult. Hogy ebben volt-e neki valami szerepe, nem tudhatom. Különösen sokat fáradozott Borkanyuk Elek és — ez már elég széles körben ismert — Schönherz Zoltán érdekében. A híres bírósági tárgyalás után, amelyben tanúként Schönherz mellett vallott, optimista volt. Schönherz kivégzése egészen megrázta. Napokig ez volt a témája. „Így hal meg egy igazi hazafi!” — hajtogatta, majd később Szombathelyi vezérkari főnöknek személyesen a fejére olvasta Schönherz kivégzését. (A vezérkari főnök különbíróága hozta meg a halálos ítéletet.)

Ismeretes, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre pisztolytűzzel fogadta 1944. március 19-én a lakásába törő német megszállókat. Az már kevésbé ismert, hogy amikor a több sebből vérző Zsilinszkyt a Gestapo a német hajózási társaság: a DDSG pincéjébe szállította, ott Ön is jelen volt. Ezekről a napokról milyen emléket őriz magában?

Azt hiszem, ez a téma megérdemli, hogy részletesebben beszéljek róla. Vissza kell térnem 1944 márciusába, amikor a megszállás lehetősége már itt kopogtatott

az ajtónkon. Még egyszer, utoljára ír Kállaynak. Semmit sem remél tőle. De ezt a levelét is fontos politikai dokumentumnak tekinti. Természetesen fegyveres ellenállást javasol. Két nappal a német megszállás előtt, Tildy unszolására felmennek Kállayhoz. Kállay „megnyugtatja” őket. Ez már Tildynek sem elég. Javaslatára felkeresik Keresztes-Fischer belügyminisztert, aki kijelenti nekik, hogy német megszállás esetén a csendőrség és a rendőrség ellent fog állni. Ez a két alakulat az ő kezében van. Zsilinszky minderről még beszámol 17-én este a Pannónia-vacsorán. Kállayra csak legyint. De mintha bízna Keresztes-Fischerben. A hangulat igen feszült. Különösen közte és Kiss János között. Zsilinszky ingerült tőmondatokat vág a nyugalmazott altábornagyhoz, aki nagyokat nyel. Ez szokatlan jelenség, hiszen annyira tisztelték egymást.

Kint a Rákóczi úton vaksötét fogad, a háború miatt kötelező a sötétítés. Öten állunk egy „kupacban”: Talpassy, Rubletzky (de ők hamar elköszönnek), Kiss János, Zsilinszky és én. Amikor hármásban maradunk, Kiss János mentegetődzik. „Meg kell értened, Bandi, hogy nyugállományból szervezni nehéz. Nem vagyok kész. Nem tudom garantálni az ellenállást, de az ellenkezőjét sem állítom. Rövid volt az idő!” Elbúcsúzunk. „Ha kezet emelek rám, én tudni fogom a kötelességem!” — így Zsilinszky. Ezzel válnak el.

Ez a mondat cseng a fülemben, nem tudok tőle szabadulni, amikor szokásomhoz híven a Kossuth utcán és az Erzsébet-hídon át kísérem haza. Szótlanul. Ha visszaadta Tombor Jenőnek azt a pisztolyt, amelyet a bácskai interpelláció idejére kért tőle kölcsön, akkor is maradt neki otthon. Ezt nemrégiben vette. A parlament gondoskodott róla, hogy a képviselőknek legyen pisztolyuk. Ha viszont Tombor revolvéré még nem került vissza tulajdonosához, akkor két fegyvere is van. Ezen füstölögtem magamban. Hogy ő mire gondolt, csak sejthettem.

Néhány lépésnyire a Szent János téri kaputól megjegyeztem: „Bandi bácsi, mi semmit sem érünk egy halott vezérrel. Ha valóban bekövetkezik a megszállás, nekünk bujkálnunk kell. S ezt nem lehet személyes ügynek tekinteni!” Dolgozott benne az indulat, ebben biztos voltam. Felfortyant. „Csak nem fogok a saját hazámban, mentelmi joggal a hátam mögött, a németektől elbujdosni?” Éreztem, robbanni fog. Számoltam tízig, ahogy Rubletzky mondta, aztán szája íze szerint válaszoltam: „Bandi bácsi, ebben a hazában az elmúlt évszázadok alatt sokan bujdosnak már. És nem is akármilyen emberek!” Ez hatott. Lenyelte a mérgét. „Ahhoz fel kell készülni, Sándorkám! Én nem vagyok rá egyáltalán felkészülve.”

Kezet fogtunk és elváltunk.

Március 19-én reggel a háziak vernek fel. Itt vannak a németek! Rohanok a Nemzeti Színházhoz, tudom, Major Tamás oda készült. Hajnaltájt váltam el tőle. Nincs bent. Gyors telefonok. Sem Zsilinszky, sem Kállai Gyula nem válaszol. Haza! Otthon rámront két fegyveres SS és egy volksbundista civil. A Széchenyi rakparta, a DDSG hajózási társaság óvóhelyére visznek. Csupa idegen (lengyelek), alig egy-két ismerős. Hordágyon, állig betakarva hoznak valakit. Fehér haj, mozdulatlan, falfehér arc, csukott szem. A falnál kell állni, de lassan, észrevétlenül közeledek hozzá. Ha él — mert az sem lehetetlen, hogy halott! — talán közölni akar valamit. Nem tévedek, kinyitja a szemét és int vele. Megismert. Aztán csukott szemmel súgja: „Bauchschuss!” Haslövés. Németül. Talán arra gondol, ha az ő meghallja, ne legyen belőle bajom. Később tudom meg, hogy volt egy váll-lövése is.

Májusban pillantom meg ismét, a Fő utcai fogházban. Ült a folyosón és csuklójáról bandázst tekertek le. Öngyilkosságot kísérelt meg, mert barátairól vallatták. Egyik cellatársa éjjel vértócsába lépett, ő fedezte fel az öngyilkossági kísérletet. Aztán áthozzák a mi cellánkba, a 432-esbe, tizennegyediknek. Két hónapig vagyunk együtt.

Fő témánk az ellenállás csődje. Mit kellett volna másként tenni? Mit hibáztunk el? Mindig arra a következtetésre jutott, hogy nem volt más út: a hadsereget kellett Horthyn és Kállayn keresztül megközelíteni. A technikailag legkorszerűbben felszerelt német hadigépezettel csak a katonai erő tudott volna ideig-

óráig szembeszállni. Keresztes-Fischer ígérete a kis csoportokban szétszórt, könnyű kézfegyverekkel ellátott csendőri-rendőri ellenállásról még akkor is naiv elképzelés lett volna, ha ezek az alakulatok valójában az ő kezében lettek volna. Ugyanez az okoskodás állt volna egy népfelkelés esetére is. Mindkét akciót csak párhuzamosan lehetett volna megvalósítani a hadsereg ellenállásával. Akkor nem lett volna megoldhatatlan gond a fegyverek megszerzése sem egy népfelkelés céljaira..

Ezért harcolt Zsilinszky hajthatatlanul a hadseregért. A hadsereg megtisztításiért, eltávolítva a németimádó tiszteket. A németellenes honvédelmi miniszter és vezérkari főnök kinevezéséért. Mindhiába. Túl sokáig hitt Horthy és Kállay németellenes szólamaiban, amelyek négyszemközti beszélgetések alatt hangzottak el. Nem tételezte fel, hogy a kormányzó, csakúgy, mint a miniszterelnök, önmagát akarja átmenteni, s még akkor is húzza-halasztja a döntést, amikor már régen szertefoszlott az angolszász megszállás délibábjá, és az ellenállás a nemzet számára már létkérdés volt. Horthy bűnt követett el, amikor március 19-én lemondott a fegyveres ellenállásról, harcról és beadta a derekát.

Le-fel járt a cellában. „A béketárgyalásokon ismét ott fogunk ülni a vádlottak padján. Megint egy olyan világháború után, amelyben eleve semmit sem nyerhetünk, de mindent elveszthetünk!”

Később a börtönben csodálatosan lehiggadt. Indulatait már csak pribékjei számára tartotta fenn. Goromba és provokatív volt velük. Előfordult olyan eset, amikor azt hittem, ott verik agyon a szemünk láttára. Ehelyett meghunyászkodtak. Rá kellett jönnöm, hogy imponál nekik.

Egyik reggel odaült mellém a priccsre. „Már napok óta gondolkozom valamin. Úgy döntöttem, kikérem a te véleményedet is. Ismered az én személyes helyzetemet és viszonyomat Mickóval. Tombor Jenő már évekkal ezelőtt szóba hozta, hogy el kellene vennem feleségül. De én megmagyaráztam neki, hogy ez részemről nagy felelőtlenség lenne. Az én vesszőfutásos, úzott vadhoz hasonlatos életem egy lyukas petákot sem ér. Az ilyen embernek nem szabad családot alapítania. Most azonban merőben más a helyzet. Engem ezek előbb-utóbb kivégeznek. És mi marad utánam? Az a néhány olcsó bútor? Mickó öreg korára koldusbotra juthat. Ha azonban elvinném feleségül, akkor fel merem tételni, hogy a demokratikus utókor nem fogja hagyni az özvegyemet nélkülözni. Mit szólnál hozzá, ha írnék a Sakálnak egy kérvényt? (Sakálnak neveztük a folyton üvöltöző börtönparancsnokot) és megkérném, engedélyezze nekem a házasságkötést itt a rabkápornában?

Helyesltem. Mert mi baj történhet belőle az elutasításon kívül? Semmi. Mickóval szemben pedig valóban méltányos és emberi a döntés. Egyébként ez volt az első és utolsó alkalom, amikor személyes ügyéről egyáltalán említést tett.

Hogyan él Önben annyi év után Bajcsy-Zsilinszky alakja? Milyen portrét tudna felvázolni a mártír politikusról?

Keményebb és tisztább karaktert nem ismertem nála. Kősziklánál biztosabban lehetett a szavára építeni. Már-már rátarti önéretességéről legendák keringtek. Lobbanékonyága makacssággal párosult, de idővel meg lehetett győzni. Meg nem alkuvó ellenfél tudott lenni, de győzelmeit sohasem használta fel a legyőzöttel szemben. Emócionálisan befolyásolható volt. Egyszer Horthyhoz „kivont szablyával” rohant el kihallgatásra. „Piros fejjel” — ahogy mi mondtuk. S amikor belépett és kezét szorítottak, Horthy megsimogatta a haját. „De megfihéredtél, Bandikám!” Erre azonnal kikökönt a szerepéből. Elmondta ugyan, amit akart, de már „lejjebb vette a hangot”. Gyakori együttlétünk alatt soha, egyetlen egyszer sem beszélt egyéni aspirációiról. Hogy ezt szeretné vagy azt szeretné személyes életében elérni... Balatoni telkét bérelte. Nevetve mondogatta: „Én vagyok Magyarországon az egyetlen törpebérlő.” Gyakran volt elfogult ellenfeleivel, s ugyanilyen gyakran értékelte túl barátait vagy vélt barátait. Ezért kellett olykor csalódnia. Sok romantikus vonás volt történelemszemléletében és mindennapos cselekedeteiben is. A becsületészó, a tisztí kardbojt, a párbaj, a nők szinte középkori felmagasztalása Zsilinsz-

kynél a tabuk közé tartozott. Bizony, az élet jó néhány apró dolgában erősen konzervatív elveket vallott. Döntéseit legtöbbször elismeréssel kellett fogadni. Nagyszerűen tudott összesíteni, s ilyenkor a végső analízisben ki-ki megtalálta a saját épkezláb gondolatát is. Kínosan szerette a tisztaságot, kifogástalanul, bár nem a divat szerint öltözött. Pontossága vetekedett az óráéval.

Nem tudtam szabadulni sohasem egy bennem most is bujkáló megfogalmazástól. Jókai regényéből kelt életre, mint Kőszívű ember. Valaki azt írta róla, hogy egy Jókai-hős volt a huszadik században...

Az Ön tapasztalatai alapján, személy szerint kik voltak Zsilinszky politikai és történelmi eszményképei?

Erre nagyon könnyen tudok válaszolni. Mindenekelőtt: Zrínyi, a költő. „Az török áfium ellen való orvosság” mindig kéznél volt nála. Egyszer, amikor a börtönben igen nekikeseredett, ezzel vidítottam fel: „Ugye jól jönne most Zrínyi? De nem hoztad be magaddal!” Felnevetett. „Nem kell! Itt van!” — és a fejére mutatott. Mélységesen tisztelte a fontolva haladó, bölcs és puritán Kölcseyt, sok történetet tudott róla s ezeket szívesen mesélte. Adyért rajongott. Politikai eszményképe — kell-e mondanom? — Kossuth Lajos volt.

Véleménye szerint mi okozta azt, hogy a felszabadulás utáni rövid periódust leszámítva, Bajcsy-Zsilinszky Endre nem foglalhatta el méltó helyét legújabb kori történelmünkben és népünk tudatában, mint amilyet tettei alapján megérdemelt volna? Mivel magyarázható, hogy az antifasiszta küzdelem eme központi alakjának, aki előbb politikai eszközökkel, majd 1944 őszén a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának elnökeként kommunista szövetségben, a fegyveres ellenállást is vállalva — mint Illyés Gyula írja róla — maga volt a „magyarság úgy jelképileg, hogy mégis valóságosan”, és mégis ennek a férfúnak mindmáig nincs szobra Budapesten?

Nem is tudom, nem is értem, miért nincs szobra. Én, magamban már régen felállítottam a szobrát. Amikor utoljára fogtunk kezét, akkor mondta: „Sándorkám, ne vedd toladóásnak, de ha élni fogok, szívesen vállalom első gyermekeknél a komaságot!” Megköszöntem. Sajnos, ígéretét nem válthatta valóra. De elsőszülött fiamat Endrének hívják.

1981. november

NAGY IMRE: SINKA ISTVÁN